

ХУҚУҚНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛУВЧИ ОРГАНЛАРИ ФАОЛИЯТИДА РАҚАМЛИ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДАН ФЙДАЛАНИШНИНГ ХУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ.

Оппоқхонов Азизхон Акмалхон ўғли

ИИВ Академияси “Криминалистик экспертизалар

кафедраси” ўқитувчиси

Телефон:+998993080444

E-mail: azizxon.9121@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7104425>

ARTICLE INFO

Received: 16th September 2022

Accepted: 18th September 2022

Online: 22nd September 2022

KEY WORDS

рақамли криминалистика,
компьютер техник
воситалари, рақамли
ахборот ташувчилари,
дастлабки тергов, ҳуқуқий
асослар.

Ҳозирги вақтда дунё жуда тез ўзгармоқда. Бизнинг моддий дунёда содир бўлаётган айрим ҳодисалар ва табиатнинг инсонга ҳам, инсоннинг табиатга таъсири билан боғлиқ ижтимоий муносабатлар ҳақидаги қарашларимиз ва ғояларимиз ҳам ўзгариб бормоқда. Сўнгги ўн йилликларда инсон иштирокидаги кўплаб технологик жараёнлар замонавий рақамли технологиялар ёрдамида амалга оширилмоқда, бу эса одамларнинг анча меҳнат талаб қиладиган фаолиятини ўнлаб, баъзан эса юзлаб марта камайтириш имконини беради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 03.09.2020 йилдаги ПҚ-4818-сонли қарори билан суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тартибга солинди[1]. Ҳозирда мавжуд виртуал дунё, биринчи навбатда, ҳар

ABSTRACT

Ушбу мақолада ҳозирги кунда жуда тез суратлар билан ривожланиб бораётган рақамли криминалистиканинг тергов фаолияти билан ўзаро боғлиқлиги ёритиб ўтилади. Муаллифнинг таъкидлашича, сўнгги пайтларда ахборот-коммуникация воситаларидан жинойят содир этишда кўпроқ фойдаланилмоқда. Ушбу қурилмаларда қолган излар, улар билан тергов ҳаракатларини ўтказиш, улардан фойдаланиш билан содир этилган жинойятларни тергов қилиш усуллари кўриб чиқилди.

қандай ахборотнинг пайдо бўлиши, сақланиши, узатилиши, ўзгариши (трансформацияси) билан боғлиқ. Қолаверса, илгари бундай маълумотлар асосан қоғозда сақланган бўлса, кейинги йилларда суд ва тергов органлари, юридик ва жисмоний шахслар бундай маълумотлар билан ишлашда турли технологиялардан кўпроқ фойдаланмоқда. Қонунчилик даражасида виртуал дунё билан боғлиқ ягона атама мавжуд бўлмаса-да, қуйидаги тушунчалар билан кенг ёритиб борилмоқда.

Биринчидан, “ахборот технологиялари”, “электрон технологиялар”, “рақамли технологиялар” ибораларини синоним сўзлар деб ҳисоблаймиз.

Иккинчидан, рақамли технологиялар деганда Ўзбекистонда нимани тушунишимиз керак. Мамлакатимизда рақамли иқтисодиётни фаол

ривожлантириш, барча тармоқлар ва соҳаларда, энг аввало, давлат бошқаруви, таълим, соғлиқни сақлаш ва қишлоқ хўжалигида замонавий ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этиш бўйича комплекс чоратадбирлар амалга ошириш мақсадида, Ўзбекистон Республикаси

Президентининг 2020 йил 5 октябрдаги “Рақамли Ўзбекистон — 2030” стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чоратадбирлари тўғрисида ПФ-6079-сон Фармони тасдиқланди[2].

Кўрсатилган фармонда “ахборот технологиялари” атамаси қўлланилади, шу билан бирга ахборотни тарқатиш қоидалари қўшимча равишда ижро этувчи ҳокимият органлари томонидан тартибга солинади. Масалан, бундай органлар алоқа, ахборот технологиялари ва оммавий коммуникацияларни назорат қилиш хизмати, шунингдек, “Ўзстандарт” агентлиги ҳисобланади. Юқорида қайд этилган ижро этувчи ҳокимият органларидан биринчисининг ваколатига бундай фаолият ташкилотчилари томонидан Интернет ахборот-телекоммуникация тармоғида ахборотни тарқатиш, шунингдек уларнинг реестрини юритиш қоидаларини қабул қилиш киради. Ахборот технологиялари соҳасида фаолият юритувчи айрим стандартларни умумлаштириш ҳар қандай ахборот ахборот ва телекоммуникация тизимлари орқали узатилади, ахборотга кириш эса турли хил компьютер технологиялари (компьютерлар, серверлар) ёрдамида амалга оширилади, деган хулосага келиш имконини беради. Яъни, техник

жиҳатдан ҳар қандай маълумотни, шу жумладан жиноят процесси соҳасида ҳам бир компьютердан иккинчи компьютерга ахборот тизими орқали, уни рақамли қийматларга кодлаш орқали амалга оширилади. Интернетда ҳаракатланаётганда маълумотлар рақамли қийматларга кодланади, улар жиноий процесснинг муайян иштирокчиси томонидан қабул қилинганда, у монитор экранида кўрган матнга (тасвирга) айлантирилади. Ахборот ва телекоммуникация тармоғидаги ҳар қандай расмий маълумот ишончли ҳимоя қилиниши ва ҳар қандай электрон ҳужжат маълум мажбурий тафсилотларга эга бўлиши кераклиги сабабли, 2003 йил 11 декабрдаги 562-сонли “Электрон рақамли имзо тўғрисида” қонуни қабул қилинган[3]. Бу иштирокчиларни ҳимоя қилишни таъминлайди. Шундай қилиб, ахборот-телекоммуникация тармоғида ахборотни узатиш рақамли қийматлар кўринишида амалга оширилади, шунинг учун “рақамли технологиялар” атамаси бундай маълумотларни узатиш, шу жумладан жиноят процессуал жараёнларининг моҳиятини янада аниқроқ акс эттиради. Суд экспертизасидаги рақамли технологиялар - криминалистик аҳамиятга эга маълумотларни электрон шаклда аниқлаш, сақлаш, олиб қўйиш, тадқиқ қилиш ва тақдим этиш жараёнлари ва усуллари, шунингдек, бундай жараёнлар ва усулларни амалга ошириш йўлларини ўрганади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноий иш юритиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Конституциясига асосланган Жиноят-процессуал кодекси билан белгиланади.

Криминалистика – жиноят механизми қонуниятлари, жиноятлар ва унинг иштирокчилари ҳақида маълумотлар, далиларни йиғиш, тадқиқ қилиш, баҳолаш ва улардан фойдаланиш ҳамда ушбу қонуниятларни ўрганишга асосланган суд-тадқиқотлари ва жиноятларни олдини олишнинг махсус воситалар ва методлари ҳақидаги фандир[4]. Бунда из маълумотлари кенг маънода моддий ва идеал излар мажмуи сифатида қаралади[5], шу жумладан рақамли маълумотларнинг айланишидан келиб чиқадиган излар, кўрсатиб ўтилади.

Эслатиб ўтамиз, “рақамли технологиялар” атамаси жиноят-процессуал қонунчилигида қўлланилмайди, шунинг учун уларнинг имкониятларини тўғри тушуниш учун терговчи қонун ва қонуности ҳужжатларига мурожаат қилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида фақат “электрон ҳужжат”, “компьютер”, “техник воситалар” ва бошқа баъзи тушунчалардан фойдаланади.

Бугунги кунда тергов ҳаракатининг баённомасини қўлда тузадиган терговчини тасаввур қилиш жуда қийин. Процессуал ҳаракатларнинг катта қисми терговчи томонидан компьютер ва принтер ёрдамида амалга оширилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 911, 140, 465-моддаларида, тергов ҳаракатлари жараёнида техник воситалардан фойдаланишни назарда тутувчи бандлар киритиб ўтилган[6]. Сўроқ қилиш, ашё ва ҳужжатларни текшириш, айниқса, қарорлар чиқариш баённомаларига келсак, бу процессуал ҳужжатларнинг барчаси компьютер,

яъни рақамли технологиялар ёрдамида тайёрланади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексида “компьютер” сўзи биз фақат бир марта учратамиз. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 426-моддаси, бу баённома қўлда ёки компьютерда ёзилиши мумкинлигини назарда тутди. Терговчининг процессуал фаолияти натижалари (маълумотлар) компьютер хотирасида файллар кўринишида сақланади.

Тергов органлари фаолиятида техник воситалардан фойдаланиш масалалари анъанавий тарзда суд экспертизаси фанининг “криминалистик техника” каби бўлимида кўриб чиқилади ва воситаларнинг ўзи “техник криминалистик воситалар” деб аталади. Этимологик маънода “криминалистик техника” атамаси шартли. Ушбу тушунчанинг мазмуни одатда жиноятнинг турли изларини аниқлаш, тузатиш, олиб қўйиш ва ўрганиш учун ишлатилиши мумкин бўлган техник воситаларни эмас, балки уларни қўллаш тактикаси ва усулларини ҳам ўз ичига олади. Тергов жараёнида терговчи ишнинг тоифасига қараб турли техник криминалистик воситалардан фойдаланади.

Ҳозирги вақтда замонавий криминалистика технологиялари илмий билимлар соҳаси сифатида фаол ривожланмоқда, чунки пайдо бўлаётган янги рақамли технологиялар олимлар томонидан жиноятчиликка қарши кураш эҳтиёжларига фаол мослаштирилмоқда. Тергов органларининг амалиёти замонавий криминалистика технологияларининг ривожланиш тенденцияларини

белгиловчи доимий омил бўлиб қолмоқда. Мана улардан бир нечтаси.

1. Мавжуд рақамли технологияларни доимий равишда такомиллаштириш ва янгиликларини ишлаб чиқиш.

2. Криминалистик техника предмети ва унинг суд экспертиза фаолияти билан чегараларини назарий жиҳатдан тушунтириш.

3. Криминалистик техникада бошқа фанлар маълумотларини, шу жумладан рақамли технологияларни ривожлантирувчи билимларнинг янги соҳаларида қўллаш доирасини кенгайтириш.

4. Жиноят ишларини исботлашда тезкор-қидирув фаолияти натижаларидан фойдаланишда техник воситалар самарадорлигини ошириш.

Келинг, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 19-моддасига эътибор қаратайлик. Унда суд томонидан техник воситалардан фойдаланиш имкониятини эслатиб ўтиш билан бирга аудио ва видеоёзувдан фойдаланиш шунингдек видеоконференцалоқа режимида ўтказилиши имконияти ҳам кўрсатилган. Жиноят иши давомида сақланадиган стенограмма ва стенографик ёзувлар, фотографик негативлар ва фотосуратлар, аудио ва видео ёзувлар материаллари, аксарият ҳолларда, ихчам рақамли ташувчиларда (флеш-карталар, DVD дискларда ва бошқалар) амалга оширилади.

Техник воситалардан ташқари, ҳар хил турдаги рақамли излар ва ашёвий далиллар билан ишлашда қўлланилиши мумкин бўлган техника ва усуллар, шунингдек улардан фойдаланишга қўйиладиган талаблар муҳим аҳамиятга эга.

Рақамли криминалистика излар ва жисмоний далилларни, шу жумладан рақамли далилларни аниқлаш, тузатиш, олиб қўйиш ва ўрганишнинг энг оқилона ва самарали усули ҳисобланади.

Рақамли криминалистика - бу излар ва ашёвий далилларни, шу жумладан рақамли далилларни аниқлаш, олиб қўйиш ва текшириш бўйича ҳар қандай муаммони ҳал қилишга қаратилган техник ва криминалистик усуллари ва операциялари тўплами. Рақамли излар ва ашёвий далилларни бевосита аниқлаш, олиб қўйиш ва ўрганиш учун эксперт-криминалистга замонавий рақамли технологияларга асосланган замонавий техник воситалар зарур.

Техник воситаларга қўйиладиган асосий талаблардан бири улардан фойдаланишнинг қонунийлигидир. Масалан, Тергов ҳаракатларини видеоконференцалоқа режимида ўтказиш (Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 911-моддаси). Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 140-моддаси, кўздан кечириш техник воситалардан фойдаланилган ҳолда, башарти нарса ёки ҳужжатларнинг йўқолишига ёхуд шикастланишига олиб келмаса, ўтказилиши мумкинлигини назарда тутди.

Рақамли криминалистиканинг ҳар қандай воситаси маълум илмий асосга эга бўлиши, илмий характердаги талабларга жавоб бериши керак. Демак, уларнинг жиноят процессида қўлланилиши суд экспертизаси нуқтаи назаридан ўзини оқлайди, олимлар ва амалиётчилар томонидан доимий равишда такомиллаштирилиб, ўзгарувчан шароитларга

мослаштирилади. Илмий характердаги талабларга риоя қилиш техник воситалардан фойдаланиш самарадорлигини ва натижаларнинг ишончилигини таъминлаш имконини беради.

Шунингдек, амалдаги эксперт амалиётининг таҳлили шуни кўрсатадики, рақамли экспертизага тақдим қилинадиган далилларнинг умумий рўйхатидаги энг катта улуши шахсий компьютерлар ва ҳар хил турдаги маълумотларни сақлаш мосламалари (алоҳида ёки бошқа қурилмаларнинг бир қисми сифатида — видеорегистраторлар, рақамли камералар, GPS-навигаторлар, MP3-плеерлар ва бошқалар), мобил телефонлар ва смартфонларга тўғри келади. Тергов пайтида компьютерлар ва унинг таркибий қисмлари қимматли далиллар бўлиши мумкин. Ускуна, дастурий таъминот, хужжатлар, фотосуратлар, расм файллари, электрон почта хабарлари ва қўшимчалар, маълумотлар базаси, молиявий маълумотлар, интернетга кириш тарихи, суҳбат журналлари, дўстлар рўйхати, воқеалар журналлари, ташқи қурилмаларда сақланадиган маълумотлар ва компьютер билан боғлиқ маълумотларни аниқлаш тизим ва таркибий қисмлар — буларнинг барчаси потенциал далиллардир[7].

Суд экспертлари томонидан қўлланиладиган техник воситалар процессуал ҳаракатни амалга оширишда фойдаланиш учун мавжуд бўлиши керак. Амалда уларни қўллаш билан боғлиқ муаммолар бўлмаслиги керак. Юқоридаги барча техник воситалар, қоида тариқасида, рақамли эканлигини яна бир бор таъкидлаймиз.

Алоҳида кўриб чиқиш электрон оммавий ахборот воситаларини олиб қўйиш ва улардан маълумотларни нусхалаш хусусиятларини талаб қилади. Бундан ташқари, келтирилган далиллардан бири, масалан, электрон оммавий ахборот воситаларини олиб қўйишнинг барча ҳолатларида мутахассиснинг иштирокини таъминлашнинг объектив имконияти йўқлиги билан боғлиқ. Бундай ёндашув нотўғри кўринади, чунки ўз фаолиятида рақамли изларга тобора кўпроқ дуч келаётган тергов органлари улар билан ишлашга тайёр эмаслиги маълум бўлди, чунки улар оддий моддий излардан сезиларли даражада фарқ қилади. Агар моддий изларга нисбатан, улар аниқлангандан сўнг, терговчининг асосий вазифаси уларни сақлаш ва ташиш пайтида хавфсизлигини таъминлаш хисобланади. Акс ҳолда рақамли изнинг йўқолиши ёки ўзгаришига олиб келиши мумкин. Терговчи рақамли технологиялардан фойдаланган ҳолда мустақил равишда, шунингдек, мутахассис иштирокида тегишли процессуал рўйхатга олингандан сўнг ашёвий далил бўлиши мумкин бўлган рақамли излар ва рақамли ташувчиларни аниқлаши, қайд этиши, олиб қўйиши ва визуал текшириши мумкин. Айрим ҳолларда терговчи жиноий-процессуал фаолиятида рақамли технологиялардан фаол фойдаланадиган, ваколатга эга бўлган жиноят протсессининг бошқа иштирокчилари билан мулоқот қилиши мумкин.

Кўриб чиқилаётган масала бўйича манфаатлар терговчи, тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи ходим, мутахассис ва эксперт каби ўзаро

муносабатлар субъектлари томонидан ифодаланади. Судгача бўлган босқичларда, қоида тариқасида, терговчи ўзаро муносабатларнинг ташаббускори ҳисобланади, чунки у жиноят ишини тергов қилишга ваколатли мансабдор шахс ҳисобланади. Тергов жараёнида терговчи нафақат процессуал ҳаракатларни амалга оширишда ёрдам берадиган мутахассисдан, балки экспертизаларни тайинлаш ва ўтказиш жараёнида экспертдан ҳам ёрдам сўрайди. Бу суд экспертизаси ўтказиш ва хулоса бериш учун махсус билимга эга бўлган шахсни жалб қилиш зарур бўлган ҳолларда содир бўлади. Кўриниб турибдики, экспертиза тадқиқотларини ўтказиш ва рақамли изларни, рақамли воситаларни ўрганиш жараёнида эксперт махсус техника ва усуллардан фойдаланади, бу эса, ўз навбатида, рақамли технологиялардан фойдаланишни назарда тутаяди.

Терговчи тезкор-қидирув фаолияти субъектлари билан энг фаол ўзаро ҳамкорликни амалга оширади[8]. Шунинг таъкидлаш керакки, очиқ жиноятлар бўйича, агар дастлабки босқичда исботланиши керак бўлган барча ҳолатлар аниқланган бўлса, ҳамкорликка эҳтиёж бўлмаслиги мумкин. Аммо ошкора бўлмаган жиноятлар бўйича жиноят изларини, иш учун аҳамиятли бўлган ашёлар ва ҳужжатларни аниқлаш, жиноят содир этишда иштирок этган шахсларни аниқлаш учун катта ҳажмдаги қидирув ва тергов ишларини олиб бориш зарур бўлганда, тезкор-қидирув ишларининг аҳамияти катта. Кўпинча бундай жиноятлар тезкорлик билан фош этилади. Бу нима дегани? Келинг, оддий

мисолни олайлик. Жиноят содир этилган, аммо жиноятчининг шахси аниқланмаган, шунга қарамай терговчи жиноят-процессуал қонун ҳужжатларида назарда тутилган барча тергов ҳаракатларини амалга оширганлиги, экспертизанинг техник ва тактик тавсияларини ҳисобга олганлиги. Бундай ҳолларда тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи субъектлар билан номаълум ҳолатларни аниқлашга қаратилган ўзаро ҳамкорликни энди процессуал ва экспертиза йўли билан эмас, балки тезкор-қидирув воситалари билан ташкил этиш зарур. Бундай ҳолларда терговчи ва тезкор-қидирув фаолиятини амалга оширувчи органнинг муайян ходими ўртасида тўғри ҳамкорликни ташкил этиш муҳимдир. Шубҳасиз, рақамли технологиялар очиқ ва яширин оператив фаолият жараёнида қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексига кўра, процессуал ва қарорлар қабул қилиш учун жавобгарлик терговчига юкланади, у терговнинг бориши ва йўналишини белгилайди ва тезкор ходимларга кўрсатмалар беради. Электрон шаклда ҳужжатлардан фойдаланишни тартибга солувчи қонун ҳужжатларини қўллашнинг энг мураккаб масалалари бўйича тушунтиришлар Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг қарорларида ҳам берилиши мумкин. Шундай қилиб, тергов органларининг фаолиятида рақамли технологиялардан фойдаланишнинг ҳуқуқий асоси Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, қонунлари ва қонун ости ҳужжатларида мавжуд бўлган

рақамли маълумотларнинг айланишини тартибга солувчи қоидалар бўйича амалга оширилади.

Ушбу мақолада биз фақат терговчи фойдаланадиган рақамли технологияларни қисқача кўриб чиқдик. Улар тергов ҳаракатларини амалга оширишда терговчининг ўзи томонидан рақамли технологиялардан фойдаланилганда бевосита процессуал шаклда қўлланилиши мумкин, бу тергов ҳаракати баённомасида кўрсатилиши керак (рақамли техник воситалар, рақамли видео ёзувлар, аудио ёзувлар, фотосуратлар).

Криминалистик техника фаолияти жиноят-процессуалга қараганда кенгроқдир, чунки тергов давомида терговчи йўналтирувчи хусусиятга эга бўлган жуда кўп процессуал бўлмаган маълумотларни таҳлил қилади. Кейинчалик, бу маълумот процессуал бўлмаган шаклда процессуал ҳаракатлар ва тезкор-қидирув тадбирларини тайёрлаш учун фойдаланилиши мумкин. Процессуал тартибда тегишли тарзда

текширилгандан сўнг у жиноят иши бўйича далил мақомига эга бўлиши мумкин. Масалан, терговчи иш бўйича йўналтирилган маълумотларни таҳлил қилиш, жараённинг бошқа иштирокчилари билан ўзаро муносабатларни ташкил этиш, шу жумладан турли онлайн хизматлардан фойдаланиш, мессенжерларда ва электрон почта хабарлари орқали суҳбатлашиш учун ўз телефони, веб-камера, иш компьютеридан фойдаланади. Процессуал бўлмаган шаклда мавжуд бўлган барча йўналтирувчи маълумотларни таҳлил қилгандан сўнг, терговчи ундан фойдаланиш тўғрисида тактик қарор қабул қилади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаймизки, терговчининг рақамли технологиялардан фойдаланиш билан боғлиқ жинойи-процессуал ҳам, криминалистик техник фаолияти ҳам амалдаги қонунчилик ва қонуности ҳужжатларига қатъий риоя қилишга асосланган.

References:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 03.09.2020 йилдаги “Суд ҳокимияти органлари фаолиятини рақамлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПҚ-4818-сон қарори.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 05.10.2020 йилдаги “Рақамли ўзбекистон — 2030 стратегиясини тасдиқлаш ва уни самарали амалга ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги ПФ-6079-сон фармони.
3. Ўзбекистон Республикасининг Қонуни 11.12.2003 йилдаги “Электрон рақамли имзо тўғрисида” ги 562-II-сон Қонуни.
4. Белкин Р.С. Общая теория советской криминалистики. – Саратов, 1986. – с.54.
5. Т.Б.Маматкулов, А.Б.Бабамуродов, Ф.Э.Тўраев ва бошқ. Криминалистик техника: Маърузалар курси – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИБ Академияси, 2017. – 200 б.
6. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. Расмий нашр / Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги. – Т.: Адолат, 2020.

7. Ахборот технологиялари соҳасидаги жиноятлар (кибержиноятлар): турлари, квалификацияланиши ва уларга нисбатан тергов ҳаракатларини ўтказиш тактикаси [Матн]: ўқув қўлланма / Г. Ф. Мусаев [ва бошқ.]. — Ташкент: Baktria press, 2020 — 224 с.
8. <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol3-iss7/S-pp48-53>